

İMAM MUHAMMED eŞ-ŞEYBÂNÎ'NİN HADİSÇİLİĞİ ve el-ÂSÂR İSİMLİ ESERİNİN ÖNEMİ

İmām Muhammad al-Shaybānī as a Muhaddith and the Importance of His Work Entitled al-Āsār

Makû İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3 (1): 56-77, 2022

İsmail KARAGÖZOĞLU*
Tunahan ERDOĞAN**

* Doktorant, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya/Türkiye.

** Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Burdur/Türkiye.

Anahtar Kelimeler

İmam Muhammed, Şeybânî, el-Âsâr, Hadis, Ebû Hanîfe

Key Words

İmām Muhammad, al-Shaybānī, al-Āsār, Hadīth, Abū Hanīfa

Corresponding Author

İsmail KARAGÖZOĞLU
trhoca07@gmail.com

ORCID

0000-0001-7616-4579

Second Author

Tunahan ERDOĞAN
tunahanerdogan1234@hotmail.com

ORCID

0000-0003-3374-6063

Özet

Bu makalede İslâm hukukçularının önde gelenlerinden Muhammed b. el-Hasan eŞ-Şeybânî'nin hadisçilik yönü ve hadis sahasında yazmış olduğu *el-Āsâr* kitabı ele alınacaktır. Çalışmada İmam Muhammed'in hadis ilmindeki yeri, hoca ve talebeleri, *el-Āsâr* üzerine yapılan çalışmalar, hadislerinin kaynağına göre durumu, Ebû Hanîfe dışında hadis rivâyet ettiği hocaları, Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiği konular ve diğer hocalarının tanıtılması ve değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Fıkıh ve nazar tarafı ağır basan ehl-i rey ile sadece nakil ve rivâyete önem veren ehl-i hadîs arasında tarih boyunca tartışmalar yaşanmıştır. İmam Ebû Hanîfe ve ashabını ehl-i rey olarak isimlendiren ehl-i hadîs hem imama hem de öğrencilerine birtakım ithamlarda bulunmuşlar, fıkıh düşüncelerini anlayamadıkları için onların hadise muhalefet ettiklerini ileri sürmüşler, ehl-i rey olarak gördüklerinin çoğunluğunu cerh etmişlerdir. İmam Muhammed de sözü edilen eleştirilerden nasibini almış, yazdığı kitaplar sadece Hanefî mezhebinin değil bütün mezheplerin istifade ettiği kaynaklar olmasına rağmen cerh ve ta'dîl âlimlerinin tenkitinden kurtulamamıştır. Makalenin bir bölümünde fakîh ve muhaddislerin nazarında İmam Muhammed değerlendirilmiştir. İmam Muhammed, Kûfe gibi zamanın en büyük ilim merkezlerinin birinde doğup büyümüştür. Hocaları Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Züfer b. Hüzeyl, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî ve el-Evzâ'î müctehid oldukları gibi talebeleri Şâfiî, Yahyâ b. Ma'în, Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Ebû Hafs el-Kebîr el-Buhârî, Ebû Süleyman Mûsâ b. Süleyman el-Cûzecânî de müctehiddir. İmam Muhammed, Hanefî mezhebinin kurucusu İmam Ebû Hanîfe'nin önde gelen müctehid talebelerinden biridir. Onun fıkha dair yazmış olduğu kitaplardan altısı "Zâhiru'r-rivâye" olarak bilinmektedir ve bunlar Hanefî

mezhebinin aslını oluşturmaktadır. Fıkha dair kitaplarına tarih boyunca çok sayıda şerh ve ihtisâr çalışmaları yapılmış, bu kitaplar güncelliklerini hiçbir zaman yitirmemişlerdir. İmam Muhammed, fıkhıta müctehid olmasının yanı sıra aynı zamanda bir muhaddistir. O, hadis tahsili için ilmî seyahatlerde bulunmuş, zamanının büyük muhaddislerinden hadis rivâyet etmiş, bu uğurda seferlere çıkmış, ondan hadis almak için uzun yolculuklara katlanılmış, hadisleri yorumlamış, râvileri hakkında konuşmuş ve *Kütüb-i Sitte*'den çok önce *el-Âsâr*, *el-Muvatta'* ve *el-Hucce 'alâ ehli'l-Medîne* gibi eserleri kaleme almıştır. Buna rağmen onun hadis sahasında yazmış olduğu eserler üzerinde yeterince çalışma yapılmamıştır.

Büyük çoğunluğu İmam Muhammed'in hocası Ebû Hanîfe'den yaptığı rivâyetlerden oluştuğu için *el-Âsâr*, Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'i mahiyetindedir. Çünkü İmam Muhammed *el-Âsâr*'da 913 hadisin 891'ini İmam Ebû Hanîfe'den 22'sini de diğer 17 şeyhinden rivâyet etmiştir. Bu da %97 gibi büyük bir orana tekabül etmektedir. Diğer şeyhlerinin durumu ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

el-Âsâr, *Kütüb-i Sitte*'nin yazılmasından yaklaşık elli sene önce, tâbiûn neslinin yaşadığı ikinci asırda telif edilmiştir. İmam Muhammed bu kitabında hadisleri sadece nakletmekle kalmamış onları yorumlamış ve hadislerden hükümler istinbât etmiştir. Rivâyet ettiği hadisleri yorumlamak ve onlardan hüküm çıkarmak diğer hadis kitaplarının ekseriyetinde bulunmayan bir özelliktir. Bundan dolayı *el-Âsâr* hem rey ehlinin rivâyet tarzına hem de yazıldığı döneme ilişkin önemli bilgiler veren bir kitaptır. İmam Muhammed, rivâyet ettiği her hadiste hocası İmam Ebû Hanîfe'nin görüşüne katılmamış, ona muhalefet ettiği yerler de olmuştur. Bir müctehid için bu normal bir durumdur. İmam Muhammed'in Hanefî olması Ebû Hanîfe'yi taklit etmesinden değil, ictihâdının onun ictihâdına muvâfık düşmesindedir. İmam Muhammed'in *el-Âsâr*'da hocası ile görüş ayrılığına düştüğü yerler makalede ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

Abstract

This article discusses traditionist aspect of Muhammad Ibn al-Hasan al-Shaybânî's (d. 189/805), one of the leading Islamic jurists, and his work *al-Âsâr*, a book written in the field of hadîth. This study aims to introduce and evaluate Imâm Muhammad's place in the discipline of hadîth, his teachers and students, studies performed on *al-Âsâr*, the status of his hadîths according to their source, the teachers to whom he narrated hadîths other than Abû Hanîfa, the subjects he opposed to Abû Hanîfa, and his other teachers. Throughout history, there have been debates between the "ahl al-ra'y", for which fiqh and the consideration dominate, and the tradition of hadîth, which only care about transmission and narration. Tradition of hadîth, who named Imâm Abû Hanîfa and his companions as "ahl al-ra'y", made some accusations to both the Imâm and his students, they claimed that they were opposed to the hadîth because they could not understand the ideas of fiqh, and they rejected most of what they saw as "ahl al-ra'y". Imâm Muhammad also had his share of the aforementioned criticisms, and although the books he wrote were sources used not only by the Hanafî sect, but by all sects, they could not be admired by the scholars of Impugnment and Justification. In a particular section of the article, Imâm Muhammad was evaluated in the eyes of jurists and hadîth scholars. Imâm Muhammad was born and raised in Kûfa, one of the greatest science centers of the time. His teachers Abû Hanîfa, Abû Yûsuf, Züfer b. Huzeyl, Mâlik b. Enes, Süfyân al-Sevrî and al-Evzâ'î were mujtahids and their students Shâfiî, Yahyâ b. Ma'în, Abû 'Ubeyd al-Kâsim b. Sellâm, Abû Hafs el-Kebîr al-Bukhârî, Ebû Suleymân Mûsâ b. Suleymân al-Cüzeccânî were also mujtahids. Imâm Muhammad is one of the leading mujtahid students of Imâm Abû Hanîfa, the founder of the Hanafî school. Six of the books he wrote on fiqh are known as "Zâhir al-riwâya" and they constitute

the origin of the Hanafî school. Numerous commentary and summary studies have been made on his books on fiqh throughout history, and these books have never fallen from favor. In addition to being a mujtahid in fiqh, Imâm Muhammad is also a muhaddith. He performed scientific travels to study hadîth, narrated hadîths from the great hadîth scholars of his time, went on expeditions for this cause, people endured long journeys to get hadîth from him, he interpreted the hadîths, he talked about his narrators, and long before the *Kutub al-Sittah*, he wrote works as *al-Āsār*, *Muwatta* and *Kitāb al-Hucce 'alā Ahl al-Medīna*. Despite those, not enough studies have been done on the works he wrote in the field of hadîth.

Since most of it consists of the narrations from Abū Hanīfa, who is the teacher of Imâm Muhammad, *al-Āsār* can be regarded as Abū Hanīfa's Musnad. Because Imâm Muhammad *al-Āsār* narrated 891 of 913 hadîths from Imâm Abū Hanīfa and 22 from his other 17 sheikhs. This corresponds to a high rate of 97%. The situation of other sheikhs has been examined under a separate heading. *al-Āsār* was written in the second century, when the Tābiūn generation lived, about fifty years before the *Kutub al-Sittah* was written. Imâm Muhammad not only narrated the hadîths in this book, but also interpreted them and derived conclusions from the hadîths. Interpreting the hadîths he narrated and making judgments from them is a feature that is not found in the majority of other hadîth books. Therefore, *al-Āsār* is a book that gives important information about both the narration style of the "ahl al-ra'y" and the period in which it was written. In every hadîth he narrated, Imâm Muhammad did not agree with the opinion of his teacher, Imâm Abū Hanīfa, and there were places where he opposed him. This is normal for a mujtahid. The fact that Imâm Muhammad is a Hanafî is not because he imitates, but because his ijthad agrees with the ijthad of Abū Hanīfa. The places where Imâm Muhammad disagreed with his teacher in *al-Āsār* are examined under a separate heading in the present article.

Giriş

Sünnet, Kur'ân'dan sonra dinde ikinci kaynak kabul edilmiştir. Bundan dolayı sahâbe, Hz. Peygamber (s.a.s.) hayatta iken onun sözlerini kayıt altına alıp yazmak için gayret göstermişlerdir. "Abdullah b. 'Amr (ö. 65/685), Hz. Peygamber'den duyup da ezberlemek istediği hadisleri unutmamak için not ederdi. Bazı sahâbîler, duyduğu her sözü kaydetmesini doğru bulmayınca Hz. Peygamber'e müracaat etmiş, o da kendisinden duyduğu her sözü ve her davranışını yazabileceğine dair izin vermişti. Abdullah b. 'Amr, *es-Sahîfetü's-Sâdıka* adıyla topladığı bu hadisleri bir sandıkta dikkatle korur ve kendisini hayata bağlayan şeylerin başında *Sahîfe*'nin geldiğini söylerdi. Öyle ki kendisine yöneltilen bazı soruların cevabını da *Sahîfe*'ye bakarak verirdi."¹

Sahâbeden sonra ikinci tabaka sayılan tâbiūn zamanında Halife Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) İslâm'ın büyük şehirlerinde bulunan meşhur muhaddislere haber göndererek hadislerin yazılıp kayıt altına alınmasını istemiştir.² Bunun neticesi olarak hadisler yazılmaya başlanmış, bu türün ilk örnekleri olan *Sahîfe*, *el-Muvatta'* ve *el-Āsâr*'lar kaleme alınmıştır. Bu türlerden sonra da *Câmi'*, *Musanef*, *Müsned* ve *Sünen*'ler yazılmıştır.

¹ Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnâvîd ve Arkadaşları (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1435/2014), 3/89-90; M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Ās", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/85.

² Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, nşr. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri (Dammâm: 1414/1994), 1/331.

İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin fıkıh sahasında yazmış olduğu eserler İslâm hukukunun ilk eserleridir. Kendi tabakasında İmam Muhammed'den daha fazla eser yazan başka bir fakih yoktur. Onun fıkıh sahasındaki çalışmaları yüzyıllar boyu hem Hanefiler hem de diğer mezhep âlimleri tarafından titiz bir şekilde incelenmiştir. Bununla birlikte İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin hadisçilik yönü tarihsel süreçte oldukça ihmal edilmiş gözükmetedir. Kendisinden hemen sonra fıkıhla ilgili kitapları üzerine şerh çalışmaları yapılmasına rağmen hadisle ilgili kitapları yüzyıllarca bu ilgiden mahrum kalmıştır. Onun İmam Mâlik'ten (ö. 179/795) rivâyet ettiği *Muvatta'* üzerine geç de olsa bazı çalışmalar yapılmasına rağmen ilk hadis eseri olan *el-Âsâr* kitabı son bir iki asra kadar ihmal edilmiştir. Bu makalede İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin hadisçilik yönü ve *el-Âsâr* kitabı incelenecektir.

1. İmam Muhammed'in Hadisçilik Yönü

İmam Muhammed b. Hasan mutlak müctehid bir âlimdir.³ Bir müctehidin hadis ilminden uzak durması, ona bigâne kalması düşünülemez. İctihada ehil olmanın şartlarından birisi de müctehidin her yönüyle hadis ilmini bilmesidir. İmam Muhammed'in ise fıkıh yönü hadis yönünden daha meşhurdur. Fıkıha dair yazmış olduğu eserler onun fakihlik yönünü öne çıkarmıştır. Buna rağmen İmam Muhammed'in yazmış olduğu *el-Âsâr*, İmam Mâlik'ten rivâyet ettiği *Muvatta'* ve *el-Hucce* gibi eserlerin hepsinde de İmam Muhammed'in açıklamaları varsa da hadis ilmiyle alakalıdır. O, sözü edilen kitaplarında râviler ve hadislerin hükümleri hakkında konuşmuştur. Bu kitaplar onun tam manasıyla bir muhaddis olduğunun kanıtıdır.

Hadis ilminde İmam Muhammed'in en önemli hocalarından birisi hiç şüphesiz Medine'nin imamı Mâlik b. Enes'tir. "İmam Muhammed, İmam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) vefatından sonra Abbâsî Halîfesi Mehdî (ö. 169/785) zamanında (158-169) *el-Muvatta'*ın şöhret bulması üzerine Medine'ye gelip, İmam Mâlik'in ders halkasına katılır. Üç yıldan fazla bir süre İmam Mâlik'e talebelik yapar ve ondan yaklaşık 700 hadis alır. İmam Muhammed, İmam Mâlik'ten birkaç defa dinlediği *Muvatta'*ı bilâhare rivâyet ederek bir kitapta toplamıştır."⁴ İmam Şâfiî şöyle der: "Muhammed b. Hasan, insanlara Mâlik'ten hadis rivâyet ettiği zaman evine o kadar insan dolardı ki nerede ise boş yer kalmazdı. Mâlik'ten başkasından rivâyet ettiği zaman ise, çok az insan gelirdi." Muhammed b. Hasan şöyle derdi: "Kendi arkadaşlarına karşı kötü övgüde bulunan sizden başka hiçbir topluluk bilmiyorum. Size (Mâlik'ten rivâyet ettiğim zaman odayı dolduruyorsunuz) kendi ashâbınızdan rivâyet ettiğim zaman ise zorla/kerih görerek geliyorsunuz."⁵ Zâhid el-Kevserî (1879-1952) bu durumu şöyle açıklar: "Onların mazereti şudur: Irak'ta mevcut hadisleri rivâyet edenler çoktu. Bu sebeple onların zayi olmasından korkmuyorlardı. İmam Mâlik'in vefatından sonra onun Irak'ta bulunan hadisleri bunun aksinedir. Çünkü onun hadislerini Irak'ta rivâyet edenler Muhammed b. Hasan gibileri ile sınırlı

³ Şihâbüddîn b. Behâüddîn el-Mercânî, *Nâziratü'l-hak fi farziyyeti'l-ışâ ve in lem yağibi's-şafak*, thk. Orhan Ençakar ve Abdülkadir Yılmaz (Ammân: Dâru'l-Feth, 1433/2012), 189; Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzib*, (Beyrut: Mektebetü'l-Matbâ'ati'l-İslâmiyye, 2019), 349.

⁴ Ebû Bekr Hatîb Ahmed b. Alî el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, t.y), 2/173; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 9/135; Mahmud b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâbü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-nu'mâni'l-muhtâr*, (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2017), 1/400; Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Bulûğu'l-emânî fi sîrati'l-İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*, (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1355/1936), 10.

⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Menâkıbu'l-imâm ebî hanîfe ve sâhibeyhi ebî yûsuf ve muhammed b. hasan*, thk. Zâhid el-Kevserî ve Ebû'l-Vefâ el-Efğânî (Mısır: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1419/1999), 54-55.

idi. Bundan dolayı Muhammed b. Hasan'ın İmam Mâlik'ten nakletmiş olduğu hadislere daha çok hırs gösteriyorlardı. Bu da muaheze edilecek bir durum değildir.”⁶

Kaynaklarda 22 farklı rivâyetinin varlığından söz edilen *el-Muvatta'nın*, rivâyetleri içerisinde en meşhur olanları, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849) ile İmam Muhammed'e ait rivâyetlerdir.⁷ İmam Muhammed, İmam Mâlik'in vefat haberini aldığı anda “Şüphesiz Allah'ın kullarıyız ve sonunda hepimiz O'na döneceğiz.”⁸ Ne büyük bir musibet! Mâlik b. Enes ölmüş! Hadiste emîru'l-mü'minîn ölmüş!” diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir.⁹

1.1. İmam Muhammed'in Hadis Rivâyet Ettiği Hocaları

İmam Muhammed; Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve başka birçok şeyhten Kûfe, Basra, Medine, Mekke, Şam, Irak beldelerinde hadis tahsil etmiş, zamanının büyük müctehidlerinden Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Süfyân b. 'Uyeyne ve diğerlerinden aldığı ilimleri ilave ederek “İmam” olmuştur.

Kûfe'de hadis tahsil ettiği şeyhleri: Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Fudayl b. Ğazvân (ö. 140/758), İsmail b. Ebû Hâlid el-Ahmesî (ö. 146/764), Yunus b. Ebû İshak es-Sebiî (ö. 152/769), Hasan b. 'Umâre (ö. 153/770), Ömer b. Zerr el-Hemedânî (ö. 153/770), Mis'ar b. Kîdem (ö. 153/770), Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775), Mâlik b. Miğvel (ö. 159/776), Kays b. er-Rebî' (ö. 160/777), İsrâîl b. Yûnus (ö. 160/777), Muhıl b. Muhriz ed-Dabbî (ö. 160/777), Abdurrahman b. Abdullah b. Utbe el-Mes'ûdî (ö. 160/777 veya 165/782), İsrail b. Yunus (ö. 160/777), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Ebû Bekr en-Nehşelî (ö. 166/783), Sellâm b. Süleyman (ö. 171/788), Muhammed b. Ebân b. Sâlih el-Kuraşî (ö. 175/792), Ebû'l-Ahves Sellâm b. Süleym (ö. 179/796), Ebû Yûsuf (ö. 182/798), Ebû Muaviye ed-Darîr Muhammed b. Hâzım (ö. 195/811), Ebû İsmail Bükeyr b. 'Âmir el-Becelî, Ebû Küdeyne Yahya b. Mühelleb el-Becelî, Bedr b. Osman el-Enevî, İsmail b. İbrahim el-Becelî, Abdülcebbar b. el-Abbâs el-Hemdânî, Saîd b. Ubeyd et-Tâî, Ebû Ferve Urve b. el-Hâris el-Hemdânî ve Ebû Züheyr el-'Alâ' b. Züheyr.

Medine'de hadis tahsil ettiği şeyhleri: 'Ubeydullah b. Ömer b. Hafs el-Ömerî (ö. 147/765), İsmail b. Râfi' el-Ensârî (ö. 150/767), İsa b. Ebû İsa el-Hayyât (ö. 151/768), Üsâme b. Zeyd el-Leysî (ö. 153/770), Ebû Süleyman Davud b. Kays el-Ferrâ' el-Kuraşî (ö. 158/775), Ebû'l-Hâris Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Zi'b el-Kuraşî (ö. 159/776), Hişâm b. Sa'd (ö. 160/777), Muhammed b. Hilâl (ö. 162/779), Hârice b. Abdullah b. Süleyman (ö. 165/782), Abdullah b. Ömer b. Hafs el-Ömerî (ö. 171/788), Abdurrahman b. Ebû'z-Zinâd (ö. 174/791), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Ebû Safvân Attâf b. Hâlid el-Mahzûmî (ö. 179/795), İbrahim b. Muhammed b. Ebû Yahyâ (ö. 184/800), Dahhâk b. Osman İsmail b. Râfi', İshâk b. Hâzım ve Huseym b. 'Irâk.

Mekke'de hadis tahsil ettiği şeyhleri: Seyf b. Süleyman (ö. 150/767'den sonra), İbrahim b. Yezîd el-Enevî (ö. 151/768), Talha b. Amr (ö. 152/769), Zem'a b. Sâlih (ö. 160/777), Süfyân b. 'Uyeyne (ö. 198/814), Zekeriya b. İshak, İsmail b. Abdülmelik, Abdullah b. Abdurrahman b. Ya'lâ es-Sakafî et-Tâî.

⁶ Zehebi, *Menâkib*, 55 (2. dipnot).

⁷ Kevserî, *Bulûğu'l-emânî*, 10.

⁸ el-Bakara, 2/156.

⁹ Kevserî, *Bulûğu'l-emânî*, 16.

Basra'da hadis tahsil ettiği şeyhleri: Ebû Hurre Vâsıl b. Abdurrahmân (ö. 152/769), Hişâm b. Ebû Abdullah (ö. 154/774), Sa'îd b. Ebû 'Arûbe (ö. 156/773), Rebî' b. Sabîh (ö. 160/777), Mübârek b. Füdâle (ö. 166/783), İsmail b. İbrahim el-Basrî (ö. 193/809) ve Ebü'l-'Avâm Abdülazîz b. er-Rubeyyi' el-Basrî.

Vâsıt'ta hadis tahsil ettiği şeyhleri: Şu'be b. Haccâc (ö. 160/777), Hâlid b. Abdullah el-Vâsıtî (ö. 182/798), Hüşeym b. Beşîr (ö. 183/799), 'Abbâd b. el-'Avvâm (ö. 185/801), Muhammed b. Yezîd el-Kelâî (ö. 190/806) ve Ebû Mâlik Abdülmelik en-Neha'î.

Şâm ehliinden hadis tahsil ettiği şeyhleri: Ebû Amr Abdurrahman el-Evzâ'î (ö. 157/774), Muhammed b. Râşid el-Mekhûl (ö. 160/777), İsmail b. 'Ayyâş el-Hımsî (ö. 181/798) ve Sevr b. Yezîd ed-Dimeşkî (ö. 150/767).

Şeybânî ayrıca Horasan'da Abdullah b. el-Mübârek'ten (ö. 181/798)¹⁰, Yemen'de Kadı Ebû Yahya Eyyûb b. Utbe et-Teymî'den (ö. 160/777), Hicâz'da Cafer b. Berkân er-Rakkî (ö. 150/767) ve Ebü'l-Atûf el-Cerrâh b. Minhâl'den (ö. 168/785), Rey şehrinde Mihrân b. Ebû Ömer el-Attâr'dan (ö. 190/806) hadis rivâyet etmiştir.

İmam Muhammed fıkıh, tefsir, hadis ve dil alanında yetkin ve müctehid imamların bulunduğu bir zaman ve bölgede yaşadı. Nitekim onun ilim aldığı bu bölgedeki hocalar, ilimde öne çıkan alimlerdi. Dolayısıyla İmam Muhammed'in ilmi kişiliği ve kültürünün oluşmasında kendi gayretinin yanında hocalarının da etkisi büyük oldu. Özellikle bunlar arasında İmam Ebû Hanîfe, İmam Ebû Yusuf, İmam Mâlik, İmam Evzâî ve Süfyân es-Sevrî gibi büyük ilim adamlarının tesiri diğerlerine göre çok daha fazladır.¹¹

1.2. İmam Muhammed'den Rivâyette Bulunan Bazı Önemli Âlimler

Ebu Hanîfe'nin çalışkan talebelerinden olan İmam Muhammed, hicrî II. yüzyılın temayüz etmiş örneklerinden birisi ve önemli bir şahsiyettir. Irak ve Hicaz ekollerine ait ilmi materyali toplamayı başarmış, hem fıkıh hem de hadisle ilgili birçok eser kaleme almıştır. Bu bakımdan o fakih olmakla beraber aynı zamanda hadisçidir. Ancak o, hedefi sadece hadisleri toplamak olan sıradan bir hadisçi değil, aynı zamanda bu hadisleri fikhî problemlerin çözümünde birer araç olarak kullanan bir fakihdir. Medineli alimlerle yaptığı ilmi münazaraları bazı eserlerine yansıtmak suretiyle fikh-ı mukâren (mukayeseli hukuk) yönteminin yerleşmesinde önemli bir payı olmuştur. Ayrıca usul-ü fikhın kurucusu sayılan İmam Şâfiî'nin hocası olmak cihetiyle de Şâfiî fikhının kendisine çok şey borçlu olduğu bir şahsiyettir.¹²

İmam Muhammed'den birçok imam fıkıh öğrenmiş, birçok kitap tasnif etmiştir. O, dünyanın en zeki insanlarından biridir. Halîfe Hârûn Reşîd (786-809) zamanında kadılık yapmış, şan ve şöhrette kimsenin ulaşamayacağı makamlara ulaşmıştır.¹³

İmam Muhammed eş-Şeybânî'den ilim alan bazı mühim şahsiyetler şunlardır: İmam Şâfiî (ö. 204/820), Yahyâ b. Ma'în (ö. 233/848), Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Ebû Hafs el-

¹⁰ Kevserî, *Bulûğu'l-emânî*, 7-8.

¹¹ Ahmet Aksoy, *Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve İtikâdî Görüşleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 4.

¹² Sami Şahin, "İmam Muhammed Şeybânî'nin Hanefî Mezhebindeki Rolü ve Eserlerinin Neşrine Olan İhtiyaç", *Dini Araştırmalar*, 8/24, (Haziran 2006), 5.

¹³ Zehebî, *Siyer*, 9/135.

Kebîr el-Buhârî (ö. 216/831), Ebû Süleyman Mûsâ b. Süleyman el-Cûzecânî (ö. 200/816), Muhammed b. Semâ'a b el-Kûfî (ö. 233/848), Hişâm b. 'Ubeydullah er-Râzî (ö. 221/836), Ali b. Ma'bed b. Şeddâd er-Rakkî (ö. 218/833), Ebû Ya'lâ Mu'allâ b. Mansûr (ö. 211/826), Esed b. el-Furât (ö. 213/828), Yahyâ b. Eksem (ö. 242/857), İsa b. Ebân (ö. 221/836), İbn Rüstem (ö.210/825), Halef b. Eyyûb (ö.225/840), Şuayb b. Süleyman (ö.204/820), Nasr b. Ziyâd (ö.233/848), Hasan b. Hammâd (ö.241/855), Ali b. Müslim et-Tûsî (ö. 253/867), 'Amr b. Ebû 'Amr, Şeddâd b. Hakîm (ö. 210/826),Yahyâ b. Sâlih el-Vuhhâzî (ö. 222/837) ve başkalarıdır.¹⁴

1.3. Fakîh ve Muhaddislerin Nazarında İmam Muhammed

Vefatının üzerinden geçen yaklaşık bin iki yüz sene boyunca İslâm âleminin yarısından fazlası Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'yi "imam" olarak tanımış, onun fetvalarıyla amel etmiştir, bazıları da onun hadisteki güvenilirlik durumunu tenkit etmişlerdir. Hocaları İmam Ebû Hanîfe, İmam Mâlik ve Ebû Yûsuf'un, talebeleri İmam Şâfiî ve diğerlerinin onu tezkiyesi kâfîdir.

İmam Mâlik (ö. 179/795), İmam Muhammed'i işaret ederek "Doğu tarafından şu genç dışında bize içinde mana bulunan hiç kimse gelmemiştir!"¹⁵ demiştir. İmam Şâfiî (ö. 204/820), "Allah'ın Kitâbı'nı Muhammed b. Hasan'dan daha iyi bilen birisini görmedim, sanki Kur'ân ona nazil olmuş gibiydi."¹⁶ İmam Şâfiî onun hakkında ayrıca "Helali, haramı, illetleri, nâsih ve mensûhu Muhammed b. Hasan'dan daha iyi bilen bir kimse görmedim"¹⁷ demiştir. İmam Şâfiî "Muhammed b. el-Hasan'dan iki deve yükü dolusu kitap aldım.¹⁸ Münâzara ettiğim zaman Muhammed b. Hasan dışında herkesin rengi değişmiştir."¹⁹ İmam Şâfiî, "Fakîhler sana muhalefet ettiler" diyen birisine "Sen hiç fakîh gördün mü? Muhammed b. Hasan'ı gördüysen başka, çünkü o gözü ve kalbi doldururdu. Şişman olanların içinde ondan daha zekisini görmedim"²⁰ diyerek cevap vermiştir.

Büyük fıkıh ve hadis imamlarından bazıları İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî hakkında şöyle demişlerdir: Dâvûd et-Tâî (ö. 165/781): "Eğer şu genç uzun süre yaşayacak olsa büyük şanı olur!"²¹ Ebû Yûsuf, yukarıda geçtiği üzere İmam Muhammed hakkında "İşte hafıza böyle olur!"²² "Muhammed b. Hasan, insanların en âlimidir!"²³ Yahya b. Ma'in (ö. 233/848): "Muhammed b. Hasan'dan onun *el-Câmi'u's-Sağîr* kitabını yazdım."²⁴ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855): "Eğer bir meselede şu üç kişi ittifak ederlerse başkalarının sözüne itibar etme: Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan. Ebû Hanîfe, kıyası en güzel görendir. Ebû Yûsuf, hadisleri en iyi bilendir. Muhammed b. Hasan ise insanların içinde Arapçayı en iyi bilendir."²⁵

¹⁴ Kevserî, *Bulûğu'l-emânî*, 9-10.

¹⁵ Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed İbn Ebî'l-'Avâm es-Sa'dî, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu ve menâkibuh*, thk. Latîfurrahman el-Behrâicî (Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1431), 364.

¹⁶ İbn Ebî'l-'Avâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu*, 350.

¹⁷ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405), 128.

¹⁸ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 2/566.

¹⁹ Zehebî, *Siyer*, 9/135.

²⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 2/566.

²¹ İbn Ebî'l-'Avâm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu*, 349; Zehebî, *Menâkib*, 51.

²² Agm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu*, 559-560.

²³ Agm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu*, 353.

²⁴ Agm, *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruhu*, 350; Zehebî, *Siyer*, 9/136.

²⁵ Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *et-Ta'liku'l-mümecced 'alâ Muvattai Muhammed*, thk. Takiyyüddin en-Nedvî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2011), 1/30; (Leknevî, Sem'ânî'nin *el-Ensâb* kitabından nakletmiştir); Kevserî, *Bulûğu'l-emânî*, 49.

İbrahim el-Harbî (ö. 285/899) Ahmed b. Hanbel'e "Bu ince meseleleri nereden aldın/öğrendin?" diye sorunca "Muhammed b. Hasan'ın kitaplarından"²⁶ diye cevap vermiştir.

İbn Sa'd (ö. 230/845) der ki: "Muhammed b. Hasan, Kûfe'de yetişti, ilim talep etti, hadis öğrendi, birçok şeyhten hadis işitti, Ebû Hanîfe'nin meclisine oturdu ve ondan ilim aldı, rey ile ilgilendi ve rey ona galip geldi, rey ile tanınır oldu. Sonra Bağdat'a gitti ve oraya yerleşti. İnsanlar ilim için ona geldiler ve ondan rey ve hadis aldılar."²⁷

Ahmed b. Hanbel şöyle der: "Ebû Yûsuf hadiste insafı idi. Ebû Hanîfe ve Muhammed b. Hasan ise esere/hadise muhâlif idiler."²⁸ Ahmed b. Hanbel'in İmam Muhammed'i övdükten sonra bu şekilde "esere muhalif idi" demesi çelişkili görülebilir. İşin doğrusu Ahmed b. Hanbel öğreniminin başında İmam Ebû Yûsuf'tan üç sene fıkıh öğrenmiş ve ondan hadis işitmiş kendi tabiriyle ondan "üç sandık dolusu" ilim almıştır.²⁹ Yukarıda geçtiği üzere İmam Muhammed'in kitaplarından da istifade etmiştir. Sonraları ise mutlak olarak reyden uzaklaşmıştır. Hatta kendi görüşlerinin ve fetvalarının yazılmasını bile yasaklamıştır. Mesela Ebû Yakub el-Kevsec'in (ö. 251/865) kendisine ait fıkıh ve reyî Horasan'da rivâyet ettiğini duyunca bunu çirkin bulmuş ve bu meselelerden döndüğüne kendisini şahit tutmuştur.³⁰ Abdullah, babası Ahmed b. Hanbel'in, el-Evzâ'î, es-Sevrî ve hatta Mâlik de dâhil bütün reyleri mekruh gördüğünü söylemiştir.³¹ Ayrıca Zâhid el-Kevserî şöyle der: "Haberlerin kabul şartları müctehidlerin nazarında ihtilâflı konulardandır. Haber, kendi şartlarına uymadığı zaman, müctehid o haberi değil de diğerini kabul edebilir. Her müctehidin bu şekilde şartları vardır. Her müctehidin kabul şartları farklı olabilir. Bunu bahane ederek bir müctehidi cerh etmek, etkisi olmayan bir cerhtir."³²

Dârakutnî (ö. 385/995) şöyle demiştir: "Bana göre Muhammed b. Hasan terk edilmeye müstahak değildir."³³ Kevserî, ona cevap olarak da şöyle der: "Dârakutnî, amelî meselelerde değil de itikadî meselelerde Ebû Hanîfe ve ashâbına muhalif olmasına rağmen *Çarâibu Mâlik* kitabında, "Rükûya giderken elleri kaldırma hadisi" kısmında şöyle der: "Bunu sika/güvenilir hâfızlardan yirmi zât rivâyet etmiştir. Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî onlardandır..." İmam Muhammed'i bu yirmi zatın birincisi olarak zikretmesi, Dârakutnî tarafından açık bir tevsiktir. Ali b. el-Medînî (ö. 234/849), İbn Hacer'in *Ta'cîlü'l-Menfa'a* ve başka kitaplarda olduğu gibi, İmam Muhammed'i tevsik etmiştir.³⁴

Zehebî (ö. 748/1348), *el-Mîzan*'da şöyle der: "Muhammed b. Hasan, ilim ve fıkıhta deniz gibi ilmi olanlardandır. Mâlik'ten yapmış olduğu rivâyetlerde güçlüdür."³⁵ M. Zâhid Kevserî

²⁶ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 2/567-568; Zehebî, *Siyer*, 9/135.

²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtîb el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbu tabakâti'l-kebîr*, çev. Musa Kazım Yılmaz (İstanbul: Siyer Yayınları, 2014), 7/336.

²⁸ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 5/128.

²⁹ Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî İbn Seyyidinnâs, *'Uyûnü'l-eser fi fûnüni'l-meğâzî ve's-şemâil ve's-siyer*, thk. İbrahim Muhammed Rıdvan (Beyrut: Dâru'l-kalem, 1414/1993), 1/24.

³⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 7/385.

³¹ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah İbn Abdilber, *el-İntikâ fi fedâilî's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ*, thk: Abdulfettâh Ebû Guddê (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010), 128.

³² Zehebî, *Menâkıb*, 60.

³³ İbn Hacer, *Lisân*, 5/28; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylâî, *Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-Hidâye*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1987), 1/408-409.

³⁴ Zehebî, *Menâkıb*, 60.

³⁵ İbn Hacer, *Lisân*, 5/127-128.

(1879-1952) der ki: “Bir müddet kendisinden işitmek yolu ile ilim aldığı İmam Mâlik’ten yaptığı rivâyetlerde güçlü iken, ömrünü harcadığı asıl şeyhinden (Ebû Hanîfe) yapmış olduğu rivâyetlerde nasıl güçlü olmasın?”³⁶

Yahyâ b. Eksem’e (ö. 242/857) sordular: “Mâlik’i gördün ve ondan hadis işittin, Muhammed b. Hasan ile de beraber oldun ve ondan ilim öğrendin, hangisi daha fakîhtir?” Yahyâ b. Eksem: “Muhammed b. Hasan, Mâlik’ten daha fakîhtir.”³⁷ diye cevap vermiştir.

Nesâî (ö. 303/915): “Onun (Muhammed b. Hasan) hadisi zayıftır” der.³⁸ İmam Muhammed, miladi 805 tarihinde vefat etmiştir. Hafıza yönüyle İmam Muhammed’in zayıf bir râvî olduğunu söyleyen Nesâî ise ondan 110 sene sonra vefat etmiştir. Görmediği bir müctehidin hafızasının zayıf olduğu nasıl bilenebilir? Hâlbuki tarihte ilk başkadı (Kâdî ed-Dünya) olan İmam Ebû Yûsuf, talebesi ve arkadaşı İmam Muhammed için “İşte hafıza böyle olur!” demiştir. Yine başka bir müctehid İmam Şâfiî’nin hocası İmam Muhammed hakkındaki görüşü ise şöyledir: “İmam Şâfiî, Muhammed b. Hasan’ın hadisleri ile delil getirirdi.”³⁹ İmam Şâfiî’nin *Müsned*’inde İmam Muhammed’den birçok hadis rivâyet etmesi onun tarafından güvenilir bulunduğu delilidir. Buhârî’nin hocası Ali b. el-Medînî de “Muhammed b. Hasan, sadûktur.”⁴⁰ demiştir.

2. İmam Muhammed’in *el-Âsâr* Kitabı

el-Âsâr, İmam Muhammed’in yazmış olduğu eserlerin ilki sayılabilir. O zamanlarda yazılan eserlerde telif tarihlerinin yazımı âdet olmadığı için telif tarihini bazı karinelere yola çıkarak bilebiliriz. *el-Âsâr*, çoğunluğu İmam Muhammed’in hocası İmam Ebû Hanîfe’den naklettiği hadisler olduğuna göre bu hadisleri hocası hayatta iken ondan yazdığı kesindir. İmam Muhammed, 14 yaşında Ebû Hanîfe’nin ders halkasına katılmış ve hocası 150/767 tarihinde vefat edinceye kadar dört sene ona talebelik yapmıştır.⁴¹ Bu dört sene içinde kitabına son şeklini vermiş olmasa da bu zaman zarfında rivâyetleri bir araya getirdiği ve yazdığı söylenebilir.

İmam Ebû Hanîfe’nin rivâyet etmiş olduğu ahkâmla ilgili hadisleri talebeleri *el-Âsâr* adı altında bir araya getirmişlerdir. Nitekim Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775), Ebû Yûsuf, Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819), oğlu Hammâd b. Ebû Hanîfe (ö. 170/819) ve Muhammed b. Hasan’ın hocaları İmam Ebû Hanîfe’den rivâyet ettikleri *el-Âsâr*’ları mevcuttur.⁴² Hz. Peygamber’in hadisleri, âsârı ve haberlerini, sahabe ve tâbiûnun görüşlerini ilk defa telif eden İmam Ebû Hanîfe’dir. Hadislerin konularına göre tertibi ve seçilmesi hususunda en güzel olanı onun *el-Âsâr*’ıdır. Sonra diğer şehirlerde bulunan imamlar onun yaptığı gibi yapmışlardır: Mekke-i Mükerrreme’de İbn Cüreyc (ö. 150/767), Medine-i Münevver’e’de Mâlik b. Enes, Basra’da Sa’îd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773) ve Osman el-Bettî (ö. 143/760), Şam’da el-Evzaî (ö. 157/774).⁴³

³⁶ Zehebî, *Menâkıb*, 60.

³⁷ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 2/175.

³⁸ İbn Hacer, *Lisân*, 5/128.

³⁹ Zehebî, *Menâkıb*, 60.

⁴⁰ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 2/172; Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Ta’cîlü’l-menfa’a bi zevâidi ricâli’l-eimmeti’l-erbâ’a*, nşr. İkrâmullah İmdâdü’l-Hak (Beyrut: 1416/1996), 1/239; *el-Lisân*, 7/62; Kevserî, *Bulûğu’l-emânî*, 55.

⁴¹ Kevserî, *Bulûğu’l-emânî*, 6.

⁴² Ebû’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Ahkâm Hadisleri*, çev. İsmail Karagözoğlu (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 2018), 1/42.

⁴³ Ebû’l-Vefâ Seyyid Mahmûd Şâh b. Mübârek Şâh el-Kâdirî el-Efgânî el-Hindî, *Kitâbü’l-Âsâr*, (Beyrut 1993), 1/1.

Şeybânî rivayetleri kaydettikten sonra çok defa, “Muhammed dedi ki biz bu görüşü benimsemekteyiz; zaten bu, Ebû Hanîfe’nin görüşüdür” diyerek veya -varsa- itirazlarını ve benimsediği görüşü delilleriyle zikrederek kendi fikhî kanaatlerini ortaya koymaktadır. *el-Âsâr* bu muhtevasıyla klasik hadis kitaplarından ayrılmakta, tartışmalı bir fıkıh kitabı görünümü kazanmaktadır.⁴⁴ Bu cümleden olarak İmam Muhammed rivâyeti açıklama sadedinde başta İbrahim en-Nehaî ve Ebû Hanîfe olmak üzere, Ömer b. Hattâb,⁴⁵ Hz. Ali,⁴⁶ Abdurrahman b. Avf,⁴⁷ Abdullah b. Mes’ûd,⁴⁸ Hüzeyfe b. el-Yemân,⁴⁹ İbn Abbâs,⁵⁰ Sa’îd b. Müseyyeb,⁵¹ Şureyh,⁵² Hasan-ı Basrî,⁵³ Atâ b. Ebû Rabâh,⁵⁴ Ehl-i Hicâz,⁵⁵ Şa’bî,⁵⁶ Hz. Âişe,⁵⁷ İbn Ebû Leylâ,⁵⁸ Züfer b. Hüzeyl,⁵⁹ Mesrûk b. El-Ecda’in⁶⁰ görüşlerine müracaat etmiş, bazılarının görüşünü almış ve bazılarının da görüşlerini bırakmıştır.

İmam Muhammed’in İmam Ebû Hanîfe’den rivâyet ettiği *el-Âsâr*, fıkıh bâblarına göre tertip edilmiştir. Eser, İmam Muhammed’in Ebû Hanîfe’den rivâyet etmiş olduğu Hanefî mezhebinin delillerini ihtiva etmektedir. Ancak *el-Âsâr*’da Hanefî mezhebinin hadisten olan bütün delilleri yoktur, bu maksatla da yazılmamıştır. Nitekim İmam Muhammed’in “Yanımda sandıklar dolusu hadis vardır, bunlardan ancak faydalanılabilecek olan çok az bir kısmını tahrîc ettim?”⁶¹ dediği nakledilmiştir. Buna göre *el-Âsâr*, ilk iki asırda amel edilen rivâyet ve hadislerden seçilen bir derleme olmaktadır.

el-Âsâr’daki haberler iki ya da üç râvî ile Hz. Peygamber’e ulaşmaktadır. *Kütüb-i Sitte*’nin ilk önce telif edilmiş olan Buhârî’nin *Sahîh*’indeki rivâyetlerin çoğunlukla dört-beş râvî ile Hz. Peygamber’e ulaştığı düşünüldüğünde İmam Muhammed’in ‘âlî isnâdları *el-Âsâr*’ın meziyetlerinden sayılabilir.

el-Âsâr’da olup da diğer hadis kitaplarında olmayan bir hususiyet de İmam Muhammed’in hadislerde geçen kelimeleri açıklaması ve rivâyet hakkında yorum yapmasıdır. Ayrıca İmam Muhammed’in yaptığı değerlendirmelerde hem kendisinin hem de hocası Ebû Hanîfe’nin görüşlerini öğrenebilmekteyiz.

⁴⁴ İsmail Lütfi Çakan, “el-Âsâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/460.

⁴⁵ Agm, *el-Âsâr*, 2/304

⁴⁶ Agm, *el-Âsâr*, 1/331, 2/246, 2/287 ve 2/304.

⁴⁷ Agm, *el-Âsâr*, 2/304.

⁴⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Âsâr*, çev. İsmail Karagözoğlu (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 2021) 1/146, 2/246 ve 2/304.

⁴⁹ Agm, *el-Âsâr*, 2/304.

⁵⁰ Agm, *el-Âsâr*, 1/384 ve 2/288.

⁵¹ Agm, *el-Âsâr*, 1/221.

⁵² Agm, *el-Âsâr*, 2/332.

⁵³ Agm, *el-Âsâr*, 1/466.

⁵⁴ Agm, *el-Âsâr*, 1/466.

⁵⁵ Agm, *el-Âsâr*, 1/466.

⁵⁶ Agm, *el-Âsâr*, 1/466 ve 2/205.

⁵⁷ Agm, *el-Âsâr*, 2/27.

⁵⁸ Agm, *el-Âsâr*, 2/257.

⁵⁹ Agm, *el-Âsâr*, 2/257.

⁶⁰ Agm, *el-Âsâr*, 2/288.

⁶¹ Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa’d el-Kûfî, *Kitâbü’l-Âsâr*, (Hindistan: Mektebetü Dâri’l-Ulûmi Kerâtîş), 1/167, (Muhammed Abdülhalîm en-Nu’mânî’nin *Lemehât min târîhi’t-tefkîh ve’l-fikhi’l-İslâmî* adlı eserinden alınan mukaddime kısmı)

2.1. *el-Âsâr*'daki Hadislerin Durumu

İmam Muhammed'in *el-Âsâr*'ında 913 hadis vardır. Bu rivâyetlerin bir kısmı Hz. Peygamber'in hadisleri, bazıları sahâbe fetvâsı ve bir kısmı da tabiûn müctehidlerinin görüşleridir. Bunların sayılarını aşağıda teferruatlı olarak açıklayacağız. İlk yazılan hadis kitapları olan *Muvatta*, *Musannef* ve *el-Âsâr*'larda sadece merfû⁶² hadis denilen Hz. Peygamber'e isnâd edilen sözleri değil, onunla beraber sahâbe ve tâbiûn ulemasının da sözleri birlikte nakledilmiştir. Sadece Hz. Peygamber'in sözlerini ihtiva eden hadislerin yazıldığı eserler daha sonraları yazılmaya başlanmıştır.

"İmam Muhammed'in *el-Âsâr*'ı, İmam Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'i mahiyetindedir. Çünkü kitapta rivâyet edilen hadislerin 890 tanesi hocası İmam Ebû Hanîfe vasıtası ile dir. İmam Muhammed hocası Ebû Hanîfe'den başka 18 şeyhten toplam 23 hadis rivâyet etmiştir. Bu rivâyetler, sadece kendisinin değil, hocası Ebû Hanîfe'nin de delil aldığı rivâyetlerdir. *el-Âsâr*'da merfû', mevkûf,⁶³ mürsel⁶⁴ ve belâğ⁶⁵ şeklinde rivâyet edilen hadisler vardır.⁶⁶ Müsned⁶⁷ hadislerin sayısı 111'dir. Bu rivâyetlerin çoğunluğu hocası İmam Ebû Hanîfe vasıtası ile dir. Mürsel hadislerin sayısı 144'tür. Bunların ekseriyeti İbrahim en-Neha'î'nin (ö. 96/714) mürsel rivayetleridir. Mürsel hadis, Hanefî âlimlerine göre hüccettir. İbrahim en-Neha'î'nin mürsel rivayetlerini diğer âlimler de kabul etmişlerdir.⁶⁸ Eserdeki mevkûf hadislerin sayısı 257'dir. Mevkûf hadis, sahâbeden nakledilen söz ve fetvalardır. Eserde fetva ve sözü en çok nakledilen sahâbiler şunlardır: Abdullah b. Mes'ûd'dan 65, Hz. Ömer'den 49, İbn Ömer'den 44, Hz. Ali'den 34, İbn Abbas'tan 17, Hz. Âişe'den 15 ve diğer sahâbîlerden 33 hadis rivâyet edilmiştir."⁶⁹

el-Âsâr'da bulunan 491 rivâyet doğrudan İbrahim en-Neha'î'nin fetvası veya sözüdür. Çoğunluğu Muhammed > Ebû Hanîfe > Hammâd > İbrahim senediyle nakledilmiştir. Birkaç

⁶² Merfû' hadîs: Mevsûl veya maktû' olsun bir sözü, bir haberi Resûl-i Ekrem'e nisbet etmek demektir. Bkz. Ebû'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Osmân b. İbrâhîm et-Türkmânî el-Mardîni, *el-Müntehab fi 'Ulûmi'l-hadîs*, thk. Avvâd el-Halef (Beyrut: el-'Unvân li'Tabâti ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 2021), 56-57.

⁶³ Mevkûf hadis: İsnadın Hz. Peygamber'e ulaşmadan sahâbîde durması veya durdurulması, demektir. Sahâbenin söz, fiil ve takrirlerine ait rivâyetlere bu ad verilmiştir. Buna göre bir râvinin, "*Falan sahâbî şöyle dedi, şunu yaptı, yanında şöyle bir olay meydana gelince sesini çıkarmadı*" diye naklettiği rivâyetler mevkûf bir hadis olmaktadır. Bk: İbnü't-Türkmânî, *el-Müntehab*, 54-55.

⁶⁴ Mürsel hadis: Tâbiûnden bir râvinin, kendisiyle Hz. Peygamber arasındaki sahâbînin ismini atlayarak naklettiği hadistir. Bk: İbnü't-Türkmânî, *el-Müntehab*, 56-57.

⁶⁵ Belâğ: Hadis rivâyet eden kimsenin "Belağânî: Bana ulaştı" şeklinde rivâyet etmiş olduğu hadistir. Kendisine rivâyet eden râvinin ismini sormadan doğrudan bir başkasından veya doğrudan Hz. Peygamber'den yapmış olduğu rivâyettir. Bk. Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf (Medine: 1379/1959), 1/90, 212.

⁶⁶ İmam Muhammed'in *el-Âsâr*'ında olduğu gibi İmam Mâlik'in *Muvatta* kitabında Ebû Bekir el-Ebherî'ye göre 600'ü müsned, 222'si mürsel, 613'ü mevkûf ve 285'i maktû' rivâyet bulunmaktadır. (Bk: M. Yaşar Kandemir, "*Muvatta*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/416-418.) Ayrıca İmam Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde 1341 adet muallak rivâyet bulunmaktadır. (Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, Tağlîku't-talîk, nşr. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazekî (Amman-Beyrut: 1405/1985), 5/419-435.)

⁶⁷ Müsned: "Senedi son râvisinden ilk râvisine (genellikle Resûl-i Ekrem'e) kadar muttasıl olan hadis" demektir. Bkz. Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *'Ulûmü'l-hadîs*, nşr. Nüreddin İtr (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1986), 39-40.

⁶⁸ İbn Abdilber şöyle der: "Herkes bilir ki İbrahim en-Neha'î, sadece güvenilir râvîlerden hadis rivâyet eder. Onun tedlîs ve mürsel rivâyetlerinin tamamı makbuldür. Saîd b. Müseyyeb, İbn Sîrîn ve İbrahim en-Neha'î'nin mürsel rivâyetleri muhaddislere göre sahihtir." Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilber en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'âni ve'l-esânîd*, nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî-M. Abdülkebir el-Bekrî (Mağrib: 1387/1967), 1/21.

⁶⁹ Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/51.

tanesi de başka râvîler vasıtası ile İbrahim en-Neha'î'den nakledilmiştir. İbrahim en-Neha'î'nin fetvası Hanefî mezhebinde hüccettir. Mürsel hadis hakkında Serahsî şöyle der: "Bize göre başka bir yoldan müsned olarak rivâyet edilmemiş olsa da râvîsi güvenilir olduktan sonra mürsel ve munkatî' haberler hüccettir."⁷⁰

el-Âsâr'da 7 adet belâğ sığası ile rivâyet edilmiş hadis vardır. Belâğ sığası ile nakledilen rivâyetler başka kanallarla mevsûl olarak rivâyet edilmiştir. Aslında İmam Muhammed, bu rivâyetleri rahatlıkla mevsûl olarak rivâyet etme imkânı varken ya sözü uzatmamak veya herkesin bildiği bir hadis olduğu için "beleğânâ/bize ulaştı ki" şeklinde rivâyet etmiştir. İmam Muhammed'in *el-Âsâr*'ında bulunan 321 adet rivâyet aynı zamanda İmam Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Âsâr*'ında da mevcuttur.

2.2. *el-Âsâr* Üzerine Yapılan Çalışmalar

Tarihte ilk yazılan hadis kitaplarından olmasına rağmen âlimler tarafından *el-Âsâr*'a gerekli ihtimam gösterilmemiştir. Üzerine yapılan çalışmaların neredeyse tamamı son iki yüzyıla aittir.

- 1) İbn Hacer el-'Askalânî (ö. 852/1448), *el-Âsâr*'da geçen bütün râvîlerin cerh ve tadil açısından durumlarını belirtmek için *el-Îsâr bi ma'rifeti ruvâtî'l-Âsâr* adlı kitabını yazmıştır. İbn Hacer bu eserinde 390 adet râvînin durumlarını bildirmiştir. Eğer râvî İbn Hacer'in diğer kitabında geçmişse oraya havale ederek açıklamada bulunmamıştır. *Et-Tehzîb*'de ismi zikredilmeyen bir râvî ise onun hakkında ulaşabildiği bilgileri zikreder. *el-Îsâr*, İbn Hacer'in nazarında *el-Âsâr*'ın önemini göstermektedir.
- 2) Mevlevî Abdülazîz b. Abdürreşîd'in (ö. 1080/1669) *Ta'lik alâ Âsâr Muhammed b. Hasan* adlı şerhi.
- 3) Murad b. Osman b. Kâsım el-Ömerî'nin (ö. 1092/1681) *Şerhu Kitâbi'l-Âsâr* adlı şerhi.⁷¹
- 4) Ebü'l-Fadâil Ali b. Murad el-Ömerî'nin (ö. 1147/1734) *Şerhu Kitâbi'l-Âsâr* adlı şerhi,⁷²
- 5) Allâme İlâhî Bahş el-Hanefî el-Feyzâbâdî'nin (ö. 1306/1888) *Şerhu Kitâbi'l-Âsâr* adlı şerhi.⁷³
- 6) Mevlevî Abdülbârî b. Abdülvehhâb el-Ensârî'nin (1878-1925) *et-Ta'liku'l-muhtâr 'alâ Kitâbi'l-Âsâr* adlı şerhi.⁷⁴
- 7) Hanefî imamlarının saklı kalmış birçok kitabını yayınlarak gün yüzüne çıkaran Allâme Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (1893-1975), *el-Âsâr*'a büyük bir şerh yazmaya başlamış ancak ömrü buna kifâyet etmemiştir. El-Efgânî, *el-Âsâr*'ı "Kabirleri Ziyaret"le alakalı 268. hadise kadar şerh etmiş, eseri iki cilt olarak basılmıştır.⁷⁵

⁷⁰ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut 2021), 1/361-134.

⁷¹ Bağdâdî İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin, esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin* (İstanbul: 1990), 2/424.

⁷² Muhammed Halîl el-Murâdî, *Silkü'd-dürer fi yâni'l-karnî's-sânî aşer* (Beyrut: 1408/1988), 3/231.

⁷³ Abdülhayy b. Fahrüddîn b. Abdilâlî el-Hasenî, *Nüzhâtü'l-havâtir ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzir* (Haydarâbâd 1382/1962), 8/65.

⁷⁴ Abdülhayy b. Fahrüddîn b. Abdilâlî el-Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye fi'l-Hind*, nşr. Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî (Dimaşk: 1983), 157.

⁷⁵ Ebü'l-Vefâ el-Efgânî, *Kitâbü'l-Âsâr*, 2/227.

- 8) Mehdî Hasan b. Kâzım Hasan Fadlullâh el-Hasenî Şahcihanpûrî'nin (1883-1976) *Kalâ'idü'l-ezhâr şerhu Kitâbi'l-Âsâr* adlı şerhi vardır.⁷⁶
- 9) *el-Âsâr*, aynı adla Türkçeye tercüme edilerek iki cilt halinde basılmıştır.⁷⁷ Tercümede hadislerin Arapça asılları da mevcut olup eser yalnızca bir tercümeden ibaret değildir. *el-Âsâr*'daki hadisler *Kütüb-i Sitte* hadisleri ile mukayese edilmiş, lafız farklılıkları belirtilmiş, râvîlerin cerh-ta'dîl açısından durumları izah edilmiş, fıkıh kitaplarından alıntılar yapılarak hadisler şerh edilmiştir. Tercüme esas alınan *el-Âsâr*, Hâlid el-'Avvâd'ın tahkiikiyle Dâru'n-Nevâdir tarafından Kuveyt'te 2008 tarihinde iki cilt olarak basılan nüshadır.

3.) İmam Muhammed'in *el-Âsâr*'da Hocası İmam Ebû Hanîfe'ye Muhalefet Ettiği Yerler

İmam Muhammed *el-Âsâr*'da altı yerde farklı görüş ifade ederek hocası İmam Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmiştir. Bu durumu hadisi rivâyet ettikten sonra "Bu, Ebû Hanîfe'nin görüşüdür... Biz bu görüşü almayız." şeklinde belirtir. Daha sonra kendi görüşünü destekleyen farklı rivâyetleri sevk eder veya kendi görüşünü açıklar. Bazen de kendi görüşünde olan diğer müctehidler zikreder. Bu altı meselenin birincisi, kocasından boşanıp iddet bekleyen kadına mehir verilip verilmeyeceği; ikincisi, vefat eden eşin evde bulunan eşyasının kime ait olacağı; üçüncüsü, kesilen kurbanın karnında bulunan ceninini ayrıca kesip kesmemek; dördüncüsü, at eti yemenin hükmü; beşincisi, biri tılâ⁷⁸ adlı içeceği içmenin hükmü; altıncısı ise muharebeye katılan süvari ve atına verilecek hisse hakkındadır.

1) 410 numaralı hadis: İbrahim en-Nehâ'î: "Bir erkek, hul'⁷⁹ veya li'ân/lanetleşme yolu ile boşanan bir kadınla evlense sonra da beraber olmadan onu boşasa bu kadına mehir vermesi gerekir."⁸⁰ İmam Muhammed der ki: "Bu, Ebû Hanîfe'nin görüşüdür. Yine Ebû Hanîfe, câiz olsun fâsid olsun bir erkekten ayrılıp iddet bekleyen bütün kadınlara mehir verilmesi görüşündedir. Mesela; ümmü veled iddet beklerken onunla evlenip cima etmeden boşayan adam bu kadına tam mehir verir. Tekrar dönmeye (ric'at) mâlik olur. İddet ise boşama gerçekleştiği gün başlar." İmam Muhammed der ki: "Biz, bu görüşü almayız. Şu kadar var ki; bu (iddet bekleyen) kadınla beraber olmadan önce onu boşarsa ona yarım mehir vermesi gerekir. O kadına tekrar dönmek (ric'at) mümkün olmaz. İddetin geri kalan kısmını tamamlar. İşte bu Hasan-ı

⁷⁶ Çakan, *el-Âsâr*, 3/460.

⁷⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Âsâr*, 2 cilt. çev. İsmail Karagözoğlu (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 2021.)

⁷⁸ Üzüm suyunun kaynatılarak üçte ikisinin gidip üçte birinin kalması ile olur ki bu yoğundur, tatlısı helâldir. Eğer kaynatılarak kabırır ve şiddetlenirse diğer iki imama muhâlif olarak İmam Muhammed'e göre helâldir. Buna "Tıla" ismi de verilmiştir. İranlılar bunu "Meybahtec" olarak adlandırır. Bkz. Zebîdî, *Ahkâm Hadisleri*, 2/370

⁷⁹ Hul': Sözlükte "elbiseyi çıkarmak, soyunmak; ayırmak" gibi anlamlara gelen hul', fıkihta kadının belli bir bedel vermesi karşılığında kocanın ayrılmaya razı olması üzerine evlilik bağından kurtulmasını ifade eder. Karşılıklı anlaşmayla gerçekleşmesi sebebiyle bu işleme "muhâlea" adı verilir. Bk. Fahrettin Atar, "Muhalea", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 30/397.

⁸⁰ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Küfi, *el-Musannef*, thk. Seyyid Umrân (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1434/2013), 4/94.

Basrî,⁸¹ 'Atâ b. Ebû Rabâh ve Ehl-i Hicâz'ın⁸² görüşüdür. Bazıları bu görüşü Şa'bî'den⁸³ de rivâyet etmişlerdir."⁸⁴

2) 688 numaralı hadis: İbrahim en-Neha'î şöyle demiştir: "Koca ölüp hanımı kaldığı zaman, evde kadına ait olan eşyalar kadına aittir. Erkeklere ait olan eşyalar ise kocaya aittir. Erkek ve kadına beraberce ait olan eşyalara, karı koca beraberce sahip olurlar. Çünkü hayatta kalan kadındır. Kadın öldüğü zaman evde erkeğe ait olan eşyalar kocaya aittir. Kadına ait olan eşyalar ise hanımına aittir. Hem erkek hem de kadına ait eşya erkeğe aittir/verilir. Çünkü hayatta kalan odur. Koca karısını boşarsa, evde beraberce kullandıkları eşyalar kocaya ait olur. Çünkü evde kalan odur. Evden ayrılan/çıkan ise kadındır. Ancak kadın bir delil ile eşyanın kendisine ait olduğunu ispat ederse o zaman o eşya kadına ait olur."⁸⁵ İmam Muhammed der ki: "Ebû Hanîfe bu görüşlerin tamamını alırdı." İmam Muhammed der ki: "Biz ise bu görüşü almayız. Şu kadar var ki; kocaya ait olan eşyalar adama, kadına ait olan eşyalar kadına verilir. İster ölsün ister boşasın, isterse de boşamasın hem erkek hem de kadının beraberce sahip oldukları eşyalar her halükârda erkeğe aittir."⁸⁶

3) 805 numaralı hadis: İbrahim en-Neha'î: "Bir hayvanı kesmekle, iki hayvan kesilmiş olmaz. Yani annesi kesildiği zaman karnındaki cenin kesilmiş olmaz. Onu bizzat kesmek gerekir" demiştir.⁸⁷ İmam Muhammed der ki: "Biz bu görüşü almayız. Eğer ceninin yaratılışı tamamlanmış ise annesi kesilince cenin de kesilmiş demektir. Ebû Hanîfe ise İbrahim en-Neha'î'nin görüşünü alırdı."

4) 815 numaralı hadis: el-Heysen şöyle demiştir: "Abdullah b. 'Abbâs, at eti yemeyi mekrûh görürdü."⁸⁸ İmam Muhammed der ki: "Bu, Ebû Hanîfe'nin görüşüdür. Biz bu görüşü almayız. At etinin yenilmesinde bir sakınca görmeyiz. Bu mesele hakkında birçok âsâr/hadisler gelmiştir."⁸⁹

5) 835 numaralı hadis: Velîd b. Serî' şöyle rivâyet etmiştir: "Enes b. Mâlik, (kaynatılarak) yarısı gitmiş olan "tıla" adlı içecekten içerdi."⁹⁰ İmam Muhammed der ki: "Bu, Ebû Hanîfe'nin

⁸¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/94-95.

⁸² Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd el-Hârizmî, *Câmi'u'l-mesânîd* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.) 2/107.

⁸³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/94.

⁸⁴ Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/465-466.

⁸⁵ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbü'l-Âsâr*, çev. İsmail Karagözoğlu (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2019), 2/218-219; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hucce alâ Ehlî'l-Medîne*, thk. Mehdi Hasan el-Geylânî el-Kâdirî (Beyrût: Âlemü'l-Kitâb, 1403/1982), 4/44; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musannef*, (Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1972), hadis no: 15227; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 4/164; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *el-Muhallâ bi'l-âsâr fî şerhi'l-Mücellâ bi'l-ihtisâr*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: 1347-1352), 10/313.

⁸⁶ Şeybânî, *el-Âsâr*, 2/256-257.

⁸⁷ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Muvatta' rivâyetü Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*, thk. Safvân Dâvûdî (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2020), 431-432; Hârezmî, *Câmi'u'l-mesânîd*, 2/50; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, hadis no: 8645; Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünebü'l-Kübrâ*, (Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1434/1013). 9/336; Zeylâi, *Nasbu'r-râye*, 4/189-192; Zafer Ahmed el-Osmânî Tehânevî, *I'lâü's-sünen*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001), 17/70.

⁸⁸ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 2/466; Hârezmî, *Câmi'u'l-mesânîd*, 2/233; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, hadis no: 24684; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdi el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr*, çev. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Kitâbî, 2009), 4/210.

⁸⁹ Şeybânî, *el-Âsâr*, 2/384.

⁹⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âsâr*, 2/438; Hârezmî, *Câmi'u'l-mesânîd*, 2/215-216; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 24392; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi (Kâhire 1984), hadis no: 672.

görüşüdür. Biz ise bu görüşü almayız. “Tıla” adlı içeceğin üçte ikisinin gidip üçte biri kalıncaya kadar kaynatılmadan ondan içmek uygun olmaz.”⁹¹

6) 858 numaralı hadis: “Hz. Ömer, Münzir b. Ebû Hasme’yi bir ordunun başında Mısır’a göndermiş, onlar da birçok ganimet elde etmişlerdi. Münzir b. Ebû Hasme, ganimetleri atlı olanlar için iki, yaya olanlar için bir pay olarak taksim etti. Hz. Ömer, onun bu taksimine razı oldu.”⁹² İmam Muhammed der ki: “Bu, Ebû Hanîfe’nin görüşüdür. Biz bu görüşü almayız. Biz, atlı için üç pay verilmesine, bunlardan birisinin kendisine, diğer ikisinin de atna verilmesi gerektiği görüşündeyiz.”⁹³

Hülasa olarak İmam Muhammed kendisi de bir müctehid olduğu için ictihâdına uygun gelmeyen yerlerde hocasından farklı değerlendirmelerde bulunmuştur. 913 hadis içinde altı meselede ayrı kanaat belirtmesi büyük bir ihtilaf sayılmaz.

4. İmam Muhammed’in *el-Âsâr*’da İmam Ebû Hanîfe Dışında Rivâyette Bulunduğu Şeyhleri

İmam Muhammed *el-Âsâr*’da İmam Ebû Hanîfe’den başka 17 şeyhten toplam 22 hadis rivâyet etmiştir. Bu rivâyetler, sadece kendisinin değil hocası İmam Ebû Hanîfe’nin de delil aldığı rivâyetlerdir. Onların cerh ve ta’dîl açısından durumları şöyledir:

1) İbrahim b. Yezîd el-Kuraşî el-Ümevî el-Mekkî (ö. 151/768): Künyesi Ebû İsmail olup Mekke’nin el-Huvz mahallesinde yaşadığı için el-Huvzî olarak tanınmaktadır. Onun hakkında Ahmed b. Hanbel ve Nesâî: “Metrûkû’l-hadîs/hadisleri terk olunmuştur”. Yahya b. Ma’in: “Leyse bi sika/güvenilir değildir, leyse bi şey/bir şey değildir”. Ebû Zür’a: “Münkeru’l-hadîs/hadisleri münkerdir, daîfü’l-hadîs/hadisleri zayıftır”. Tirmizî ve İbn Mâce ondan hadis rivâyet etmişlerdir. Tirmizî, onun rivâyet ettiği hadise “hasen” hükmünü vermiştir. Buhârî “Onun hakkında sükût ettiler” derken, İbn Adî “O, rivâyet ettiği hadisleri yazılabilecek olanlardandır.” demiştir.⁹⁴ İmam Muhammed *el-Âsâr*’da ondan 134⁹⁵ ve 421⁹⁶ numaralı hadisleri rivâyet etmiştir.

2) Eyyûb b. ‘Utbe (ö. 160/777): Yahyâ b. Ma’in, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Zür’a onun zayıf bir râvî olduğunu söylemişlerdir. Ancak Ahmed b. Hanbel onun Yahyâ b. Ebû Kesîr’den olan rivâyetlerinde “sika/güvenilir” olduğunu ifâde etmiştir. Zehebî der ki: “Eyyûb, Yemâmeli fakîh bir zattır. Yemâme kadısı idi. Hafızasından dolayı zayıf sayılmıştır.” Bazı imamlar şöyle demişlerdir: “Eyyûb b. ‘Utbe, Yahyâ b. Ebû Kesîr’den çok hadis rivâyet etmiştir. Onan yazdıkları rivâyetler sahihtir.” Ebû Hâtim, Yemâmelilerden rivâyetlerinde onun güvenilir bir

⁹¹ Şeybânî, *el-Âsâr*, 2/409.

⁹² Hârezmî, *Câmi’u’l-Mesânîd*, 2/295; Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim, *Kitâbü’l-Harâc*, (Kahire: Dârü’s-Selâm, 2017), 18-19; Şemsü’l-Eimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, çev. Heyet (Editör: Mustafa Cevat Akşit), (İstanbul: Gümüşev Yayıncılık, 2008), 10/41; Zebîdî, *Ahkâm Hadisleri*, 1/373; et-Tehânevî, *İ’lâü’s-sünen*, 12/153.

⁹³ Şeybânî, *el-Âsâr*, 2/432.

⁹⁴ Muhammed, b. İsmail el-Buhârî, *et-Târihu’l-Kebîr*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Ahmed Atâ (Beirut: 1422/2001), 2/18; Ebû Ahmed el-Cürcânî İbn Adiyy, *el-Kâmil fî du’afâi’r-ricâl*, (Beirut: Dâru’l-Fikr, 1409/1988), 2/33; Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Takrîbü’t-Tehzîb*, thk. Şuayb Arnavud ve Avvâd Ma’rûf (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1432/2011), 70; Ebû’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1400), 2/242-244.

⁹⁵ Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/181.

⁹⁶ Agm, *el-Âsâr*, 1/474.

râvî olduğunu ifâde etmiştir.⁹⁷ İmam Muhammed *el-Âsâr*'da ondan 50 numaralı hadisi rivâyet etmiştir.⁹⁸

3) Huseym b. Irâk b. Mâlik: İbn Hacer "Rivâyetlerinde bir sakınca yoktur/Lâ be'se bih. 141 ile 150 seneleri arasında vefat etmiştir." Şuayb Arnavûd ise "Bilakis o sika/güvenilir bir râvîdir. Nesâî, İbn Hibbân ve Zehebî onun sika/güvenilir olduğunu söylemişlerdir. Buhârî ve Müslim ondan hadîs rivâyet etmiştir."⁹⁹ İmam Muhammed *el-Âsâr*'da ondan 306 numaralı hadisi rivâyet etmiştir.¹⁰⁰

4) Rebî' b. Sabîh (ö. 160/777): Hakkında İbn Hacer, "Basralı "sadûk" bir râvî olup hafızası kötü idi. Âbid, mücâhid bir zat olup Basra'da ilk defa kitap yazan odur." Ahmed b. Hanbel, "Onun rivâyetinde bir sakınca yoktur, o salih bir zattır." Şu'be, "Rebî' b. Sabîh, Müslümanların efendilerindedir." İbn 'Adiyy, "Onun müstakim ve salih rivâyetleri vardır. Onun rivâyet ettiği hadislerin içinde cidden münker olanını görmedim. Kendisinde ve rivâyetlerinde bir sakınca olmadığını ümit etmekteyim." demiştir. ed-Dürî'nin rivâyetinde Yahyâ b. Ma'în onun sika/güvenilir bir râvî olduğunu söylemiştir.¹⁰¹ İmam Muhammed *el-Âsâr*'da ondan 121 numaralı hadisi rivâyet etmiştir.¹⁰²

5) Saîd b. Ebû 'Arûbe (ö. 156/773): Basralı güvenilir hadis hafızı bir zattır.¹⁰³ İmam Muhammed *el-Âsâr*'da ondan 129¹⁰⁴ ve 407¹⁰⁵ numaralı hadisleri rivâyet etmiştir.

6) Sa'îd b. 'Ubeyd et-Tâî: Künyesi "Ebü'l-Hüzeyl" olup Kûfeli "sika/güvenilir" bir râvîdir. 141-150 seneleri arasında vefat etmiştir.¹⁰⁶ İmam Muhammed *el-Âsâr*'da ondan 192 numaralı hadisi rivâyet etmiştir.¹⁰⁷

7) Süfyân Sevrî (ö. 161/777): Şu'be, İbn 'Uyeyne, İbn Ma'în ve başkaları onun için "Süfyân, hadîs ilminde mü'minlerin emiridir." demişlerdir.¹⁰⁸ İmam Muhammed ondan *el-Âsâr*'da 236¹⁰⁹ ve 617¹¹⁰ numaralı hadisleri rivâyet etmiştir.

8) Süfyân b. 'Uyeyne (ö. 198/814): Güvenilir, sağlam, hâfız, hüccet, imam ve fakîh bir müctehidtir. 91 yaşında vefat etmiştir.¹¹¹ İmam Muhammed *el-Âsâr*'da ondan 181 numaralı hadisi rivâyet etmiştir.¹¹²

⁹⁷ Zehebî, *Siyer*, 7/320; İbn Hacer, *et-Takrîb*, 106; İbn Sa'd, *Tabakât*, 5/556.

⁹⁸ Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/106.

⁹⁹ İbn Hacer, *et-Takrîb*, 225.

¹⁰⁰ Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/340.

¹⁰¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 3/952; İbn 'Adiyy, *el-Kâmil*, 1/343; Mizzî, *Tehzîb*, 9/89-94; İbn Hacer, *et-Takrîb*, 247.

¹⁰² Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/169.

¹⁰³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 3/1679; Mizzî, *Tehzîb*, 11/5-11; İbn Hacer, *et-Takrîb*, 294.

¹⁰⁴ Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/177.

¹⁰⁵ Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/462.

¹⁰⁶ Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *es-Sikât*, thk. Es-Seyyid Şerfüddin Ahmed (Dârü'l-Fikr, 1395/1978), 1/160; Mizzî, *Tehzîb*, 10/549-550; *et-Takrîb*, 294.

¹⁰⁷ Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/233.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/715-718.

¹⁰⁹ Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/278.

¹¹⁰ Şeybânî, *el-Âsâr*, 2/190.

¹¹¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 302.

¹¹² Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/222.

9) **Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776):** Hadisin her alanındaki bilgisi dolayısıyla “emîrû'l-mü'minînfi'l-hadîs” diye anılırdı. Şâfiî, “Şu'be olmasaydı Irak'ta hadis bilinmezdi.”¹¹³ diyerek onun bu özelliğine işaret etmiştir. İmam Muhammed *el-Âsâr*'da ondan 184¹¹⁴ ve 275¹¹⁵ numaralı hadisleri rivâyet etmiştir.

10) **Abdurrahman b. el-Evza'î (ö. 157/774):** Evzâiyye mezhebinin kurucusu, Şam'ın en büyük âlimlerinden fıkıh ve hadîs âlimidir. İsmi, Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid'dir. Sika/güvenilir, müctehiddir.¹¹⁶ İmam Muhammed *el-Âsâr*'da ondan 772 numaralı hadisi rivâyet etmiştir.¹¹⁷

11) **Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797):** Merv şehrinde olup güvenilir, sağlam, fakîh, âlim, cömert ve mücâhid bir zattır.¹¹⁸ İmam Muhammed *el-Âsâr*'da 135 ve 136 numaralı hadisleri ondan rivâyet etmiştir.¹¹⁹

12) **'Alâ' b. Züheyr:** Künyesi “Ebû Züheyr” olup Kûfelidir. Yahyâ b. Ma'în onun sika/güvenilir olduğunu söylemiş, İbn Hibbân onu, güvenilir râvîleri topladığı *es-Sikât* kitabında zikretmiştir.¹²⁰ İmam Muhammed *el-Âsâr*'da 882 numaralı hadisi ondan rivâyet etmiştir.¹²¹

13) **Ömer b. Zerr el-Hemedânî (ö. 153/770):** Kûfeli, sika/güvenilir bir râvîdir.¹²² İmam Muhammed *el-Âsâr*'da 210 numaralı hadisi ondan rivâyet etmiştir.¹²³

14) **Mâlik b. Enes (ö. 179/795):** İmam Muhammed *el-Âsâr*'da 98 numaralı hadisi ondan rivâyet etmiştir.¹²⁴

15) **Mâlik b. Miğvel (ö. 159/776):** Künyesi Ebû Abdullah olup Kûfeli, güvenilir ve sağlam bir râvîdir.¹²⁵ İmam Muhammed *el-Âsâr*'da 175 numaralı hadisi ondan rivâyet etmiştir.¹²⁶

16) **Mübârek b. Fudâle (ö. 166/783):** İbn Hacer onun hakkında: “Basralı, sadûk bir râvîdir”¹²⁷ der. İmam Muhammed *el-Âsâr*'da 127 numaralı hadisi ondan rivâyet etmiştir.¹²⁸

17) **Mis'ar b. Kidâm (ö. 153/770):** İbn Hacer onun hakkında: “Kûfeli, sika, sağlam ve fazîletli bir zâttır.”¹²⁹ der. İmam Muhammed *el-Âsâr*'da 607 numaralı hadisi ondan rivâyet etmiştir.¹³⁰

¹¹³ İbrahim Hatiboğlu, “Şu'be b. Haccac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/224-226.

¹¹⁴ Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/225.

¹¹⁵ Agm, *el-Âsâr*, 1/314.

¹¹⁶ İbn Hacer, *et-Takrîb*, 469.

¹¹⁷ Şeybânî, *el-Âsâr*, 2/344.

¹¹⁸ İbn Hacer, *et-Takrîb*, 423.

¹¹⁹ Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/182.

¹²⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/265; Mizzî, *Tehzîb*, 8/180.

¹²¹ Şeybânî, *el-Âsâr*, 2/456.

¹²² Mizzî, *Tehzîb*, 21/334-340; İbn Hacer, *et-Takrîb*, 569.

¹²³ Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/253.

¹²⁴ Agm, *el-Âsâr*, 1/149.

¹²⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 27/158-162; *et-Takrîb*, 730.

¹²⁶ Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/219.

¹²⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 27/80-190; *et-Takrîb*, 731.

¹²⁸ Şeybânî, *el-Âsâr*, 1/175.

¹²⁹ İbn Hacer, *et-Takrîb*, 745; İbrahim Hatiboğlu, “Mis'ar b. Kidâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/175-176.

¹³⁰ Şeybânî, *el-Âsâr*, 2/177.

Sonuç

Hız. Peygamber hayatta iken onun hadisleri bazı sahâbîler tarafından yazılmaya başlanmıştır. Bu sahîfeler nesilden nesile aktarılmakla birlikte hadisler başlangıçta sözlü olarak nakledilmiştir. Daha sonra Ömer b. Abdülazîz'in emriyle Hız. Peygamber'in hadisleri büyük İslâm şehirlerinde bir araya getirilerek toplanmaya başlanmıştır. İmam Muhammed'in yazmış olduğu *el-Âsâr* da yazılan ilk hadis kitaplarındandır. Nitekim *Kütüb-i Sitte* içinde ilk yazılan kitabın müellifi olan İmam Buhârî, İmam Muhammed'in vefatından beş sene sonra doğmuştur.

İmam Muhammed fıkıh alanında müctehid bir âlimdir. Hanefî mezhebi onun yazmış olduğu kitaplar üzerine kurulmuştur. Fıkıh sahasında yazmış olduğu eserlere şerhler, ihtisârlar, hâşiyeler yazılarak asırlar boyunca gerekli özen gösterilmiştir. Ancak onun hadis sahasında yazmış olduğu *el-Âsâr*, İmam Mâlik'ten rivâyet ettiği *el-Muvatta*, *Kitâbü'l-Hücce âlâ ehli'l-Medîne* üzerinde yeterince durulmadığı kanaatindeyiz. Çünkü bu eserlere çok atıfta bulunulmuş, çok az şerh ve hâşiyeye yazılmıştır.

İmam Muhammed fakîhliğinin yanı sıra aynı zamanda bir muhaddistir. Büyük hadis âlimlerine talebelik yapmış, kendisine de büyük muhaddisler talebelik yapmış, ondan hadis almışlardır. Cerh âlimleri tarih boyunca her muhaddis hakkında konuştukları gibi İmam Muhammed hakkında da konuşmuşlardır. İmam Muhammed aleyhinde söylenenler genellikle Ebû Hanîfe'nin bütün ashâbı hakkında söylenenlerin benzeridir. Bunlar mezhep farkı ve görüş ayrılığından neşet eden ve taassup niyetiyle söylenmiş sözlerdir. Bin iki yüz yıldır ümmetin yarısından fazlasının onu imam olarak görmesi bu sözlerin tarihte bir karşılığının olmadığını göstermektedir.

İmam Muhammed'in *el-Âsâr*'ı hadis edebiyatının ilk örneklerinden biri olup İmam Ebû Hanîfe'nin *Müsned*'i mahiyetindedir. Çünkü eserde rivâyetlerin çoğunluğu Ebû Hanîfe'den olup diğer hocalarından rivâyeti azdır. Hadis ilmiyle alakalı yazılmış olan diğer eserlerin aksine İmam Muhammed *el-Âsâr*'ında ve diğer eserlerinde kendi görüşünü belirtir ve açıklamalarda bulunur. Bu onun ayırt edici özelliklerinden birisidir.

İmam Muhammed, fıkıh ve hadiste müctehid olduğu için hadisler arasında tercihte bulunabilmektedir. *el-Âsâr*'da da hocası İmam Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiği yerler vardır. Kendi görüşünü belirttikten sonra diğer hadislerle ve kendi fikrinde olan müctehidlerle görüşünü destekler.

Kaynakça

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *el-Musannef*. 10 cilt. Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1972.

Aksoy, Ahmet. *Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve İtikâdî Görüşleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Atar, Fahrettin. "Muhalea". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/397. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ûrifin, esmâ'ü'l-müellifin ve âssârü'l-musannifin*. 2 cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1990.

Beyhakî, Ebûbekir Ahmed b. Hüseyin el-. *es-Sünebü'l-Kübrâ*. 10 cilt. Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1434/1013.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *et-Târihu'l-Kebîr*. nşr. Mustafa Abdülkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: 1422/2001.

Çakan, İsmail Lütfi. "el-Âsâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/460. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim. *Kitâbü'l-Âsâr*, 2 cilt. thk: Ebü'l-Vefâ el-Efğânî, Mektebetü Dâri'l-Ulûmi Kerâtîşî, basım yeri ve tarih yok.

_____. *Kitâbü'l-Âsâr*. Çev. İsmail Karagözoğlu. 2 cilt. İstanbul: Kayihan Yayınları, 2019.

_____. *Kitâbü'l-Harâc*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2017.

Efğânî, Ebü'l-Vefâ Seyyid Mahmûd Şâh b. Mübârek Şâh el-Kâdirî el-Hindî el-. *Kitâbü'l-Âsâr*. 2 cilt. Beyrut: 1993.

Hasenî, Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdilâlî el-. *Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*. 8 cilt. Haydarâbâd, 1382/1962.

_____. *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye fi'l-Hind*. nşr. Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî. Dimeşk, 1983.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *Târihu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*. 14 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, t.y.

Hatipoğlu, İbrahim. "Misar b. Kidâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

_____. "Şu'be b. Haccâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/224-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Hârizmî, Ebü'l-Müeyyed Muhammed b. Mahmûd el-. *Câmi'u'l-mesânîd*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah. *el-İntikâ fi fedâilî's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ*. thk: Abdulfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.

_____. *Câmi'u beyânî'l-'ilm*. nşr. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyri. Dammâm: 1414/1994.

_____. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî-M. Abdülkebîr el-Bekrî. Mağrib 1387/1967.

İbn 'Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî. *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1409/1988.

İbn Ebî'l-'Avâm, Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed es-Sa'dî. *Fedâilü Ebî Hanîfe ve Ahabâruh ve Menâkibuh*. Thk. Latîfurrahman el-Behrâicî. Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1431.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Musannef*. 12 cilt. thk. Seyyid Umrân. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1434/2013.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İmiyye, 2010.

_____. *Takrîbü't-tehzîb*. thk. Şuayb Arnavud ve 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1432/2011.

_____. *Ta'cîlü'l-menfa'a bi zevâ'idi ricâli'l-e'immeti'l-erbâ'a*. 2 cilt. nşr. İkrâmullah İmdâdü'l-Hak. Beyrut: 1416/1996.

_____. *Tağlîku't-ta'lik*. 5 cilt. nşr. Saîd Abdurrahman Mûsâ el-Kazekî. Amman-Beyrut: 1405/1985.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *el-Muhallâ bi'l-âsâr fi şerhi'l-Mücellâ bi'l-ihisâr*. 11 cilt. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: 1347-1352.

İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *es-Sikât*. thk. Es-Seyyid Şerfüddin Ahmed. Dâru'l-Fikr, yy, 1395/1978.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd. *Kitâbu Tabakâti'l-kebîr*. 10 cilt. çev. Musa Kazım Yılmaz. İstanbul: Siyer Yayınları, 2014.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehre. *'Ulûmü'l-hadîs*. nşr. Nûreddin İtr. Dîmeşk: Dâru'l-Fikr, 1986.

İbn Seyyidinnâs, Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî. *'Uyûnü'l-Eser fi fûnûni'l-meğâzî ve's-şemâil ve's-siyer*. thk. İbrahim Muhammed Rıdvan. Beyrut: Dâru'l-kalem, 1414.

İbnü't-Türkmânî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Osmân el-Mardînî. *el-Müntehab fi 'ulûmi'l-hadîs*. Thk. Dr. Avvâd el-Halef. Beyrut: 2021.

Kandemir, M. Yaşar. "Abdullah b. Amr b. Âs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/85-86. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

_____. "Muvatta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/416-418. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Kefevî, Mahmud b. Süleyman el-. *Ketâbü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mani'l-muhtâr*. 4 cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2017.

Kevserî, Muhammed Zâhid b. Hasan el-. *Bulûğu'l-emânî fi sîrati'l-İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1355 h.

_____. *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzib*. Beyrut: Mektebetü'l-Matbâ'ati'l-İslâmiyye, 2019.

Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm el-. *et-Ta'liku'l-mümecced 'alâ Muvattai Muhammed*. 3 cilt. thk. Takiyyüddin en-Nedvî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2011.

Mercânî, Şihâbüddîn b. Behâüddîn el-. *Nâziratü'l-Hak fi farziyyeti'l-işâ ve in lem yağibi'ş-şafak*. thk. Orhan Ençakar ve Abdülkadir Yılmaz. Ammân: Dâru'l-feth, 1433/2012.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-. *Tehzîbü'l-Kemâl*. 35 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400.

Murâdî, Muhammed Halîl el-. *Silkü'd-dürer fi a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer*. 3 cilt. Beyrut 1408/1988.

Saymerî, Ebü Abdillâh Hüseyin b. Ali es-. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405.

Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed es-. *el-Mebsût*. 30 cilt. çev. Heyet (Editör: Mustafa Cevat Akşit). İstanbul: Gümüşev Yayıncılık, 2008.

_____. *Usûlü's-Serahsî*. 2 cilt. nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efğânî. Beyrut 2021.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*. nşr. Abdülvehhâb Abdüllatif. Medine 1379/1959.

Şahin, Sami. "İmam Muhammed Şeybânî'nin Hanefi Mezhebindeki Rolü ve Eserlerinin Neşrine Olan İhtiyaç". Dini Araştırmalar, VIII/5 (Ankara 2006), 253-271

Şeybânî, Ebü Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-. *Muvatta' Rivâyetü Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî*. thk. Safvân Dâvûdî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2020.

_____. *el-Hucce alâ Ehli'l-Medîne*. 4 cilt. Thk: Mehdî Hasan el-Geylânî el-Kâdirî. Beyrût: Âlemü'l-Kitâb. 1403/1982.

_____. *el-Âsâr*. 2 cilt. thk. Hâlid el-Avvâd. Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, 2008.

_____. *el-Âsâr*. 2 cilt. çev. İsmail Karagözoğlu. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 2021.

Taberânî, Ebü'l-Kasım Süleymân b. Ahmed et-. *el-Mu'cemü'l-kebir*. 15 cilt. thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi. Kâhire: 1984.

Tehânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî et-. *İ'lâü's-sünen*. 20 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001.

Tahâvî, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-. *Şerhu me'âni'l-âsâr*. 7 cilt. çev. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Kitâbî, 2009.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-. *'Ukûdü'l-cevâhiri'l-münîfe*. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985. (*Ahkâm Hadisleri*. 2 cilt. çev. İsmail Karagözoğlu. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 2018.)

Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 30 cilt. thk. Şuayb Arnavûd ve Arkadaşları. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1435/2014.

_____. *Menâkıbu'l-İmam Ebî Hanîfe ve sâhibeyhi Ebî Yusuf ve Muhammed b. Hasan*. thk. Zâhid el-Kevserî ve Ebü'l-Vefâ el-Efğânî. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1419/1999.

_____. *Menâkıb-ı İmam Ebû Hanîfe, İmam Ebû Yûsuf, İmam Muhammed*, çev. İsmail Karagözoğlu. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2015.

Zeyla'î, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf ez-. *Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-Hidâye*. 4 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1987.